

MAUNO JOKIPII

Ensimmäinen ristiretki Suomeen – myyttiä vai todellisuutta

Ensimmäinen ristiretki kiehtoo jatkuvasti tutkijoita ja historian ystäviä. Professori Mauno Jokipii selvittää kysymystä tiedossa olevien lähteiden perusteella.

■ Nykyisin ajatellaan, että ns. *ristiretket* itse asiassa ovat jatkoa ja muunnelma vuosisatoja jatkuneista *pyhiinvaelluksista* Jerusalemiin tai muille pyhille paikoille. Latinankielinen termi *peregrinatio* merkitsee kumpiakkin. Tanskasta ja Norjasta tunnetaan useita keskiaikaisia matkaopaskirjojakin Jerusalemiin.

Pyhiinvaellukset olivat suosittuja. Niitä käytettiin hartauden harjoittamisen ohella myös katumuksen harjoitukseen. Kuitenkin Jerusalemin matkailu alkoi vaikeutua alueen uusien turkkilaisukuisten vallanpitäjien vuoksi. Monet alkoivat vaatia Jerusalemiä kristittyjen suoranaiseen hallintaan.

Aseelliset ristiretket tehtiin samalta pohjalta, ja ne kohdistuivat pakanoita, mutta myöhemmin myös skismaattisia harhaoppisia vastaan. Kun paavi Urbanus II Clermontin kirkolliskokouksessa 1095 aloitti varsinaisen Pyhän maan ristiretkisaarnan, hänet käsitettiin tässä asiassa Jumalan sanansaattajaksi, ja yleisön suosio oli heti suuri. Mat-

kaan lähteneet kansanjoukot sortuivat tällä retkellä, mutta eurooppalainen ritariarmeija valtasi Jerusalemin julmassa ratkaisutais- telussa ensimmäisen yleisen ristiretken päätökseksi 1099.¹

Yleiset ristiretket tunnettiin epäilemättä hyvin Pohjolassakin. Tiedetään esimerkiksi, että Tanskan prinssi Sven oli ollut ensimmäisen ristiretken osanottajien joukossa. Tanskan kuningas Erik Ejegod ja hänen kuningattarensa Bodil retkeilivät suuren aseellisen seurueen kanssa Venäjän jokia myöten Konstantinopoliin ja sieltä Pyhälle maalle. Voidaan ajatella, että ansioiden kerääminen arkkihiippakunnan saamiseksi Lundiin kaikkia Pohjoismaita varten, josta kuningas oli jo neuvotellut paavin kanssa Roomassa 1100, oli matkan eräänlainen tausta. Lundin arkkihiippakuntahan saatiin sitten 1104, tosin kuninkaan jo kuoltua Kyp- roksella 1103 ja kuningattaren Jerusalemiin saavuttuaan.² Kolmas tämänaikainen esimerkki pohjoismaalaisten Jerusalemin retkistä oli, että tanskalaisia tavattiin 1102 Jaf- fassa, jonne he olivat saapuneet Välimerta pitkin englantilais-flaamilaisen ristiretkiläi- vaston mukana.³

Ensimmäisen yleisen ristiretken jälkitilan- teessa Norjan kuningas Sigurd Jorsalafare, joka sai liikanimensä tästä matkasta, saapui Norjan koko *ledungin* (merisotajoukon) kanssa Pyhälle maalle taistelemaan (1107–10) ja avusti Sidonin valloituksessa. Kap- pale Kristuksen ristiä saatiin tästä palkin- noksi Nidarosin (Trondheimin) tuomiokirk- koon. Sigurd teki toisenkin retken (1123–24), nyt Ruotsin Smoolantiin sikäläisten uppiniskaisten pakanoiden käännättämisek- si. Vaikka Norjan saagoissa puhutaan ”Kal-

marin ledungista”, Clunyn suuren reformiluostarin apotti Petrus Venerabilis laskee silti tämänkin yrityksen ristiretkeksi.⁴

Kaikissa Pohjoismaissa, myös Ruotsissa, kuvatut ristiretket edustivat retkien niin sanoakseni valtiollista muotoa, jossa valtion laivasto oli retken ydinjoukko. Yleisten ristiretkien tekotapa, piispojen ristiretkisaarna, piispojen organisoima osanottajien värväminen, retkeläisten ristinmerkin ottaminen ym. seremoniat olivat Pohjoismaissa harvinaisia (ei toki aivan tuntemattomia). Jo Baltiaa varten Riian kalparitarit värväsivät näin 1200-luvun alussa retkeläisiä Länsi-Saksasta Westfalenin ja Preussista Marienburgin suunnasta sekä Saksalainen ritarikunta Etelä-Saksasta. Myöhemmin nämä ritarikunnat yhtyivät. Yleensä lähtijät sitoutuivat tällöin vuosipalvelukseen.⁵

Varsin nopeasti alettiin muuallakin kuin Pyhässä maassa tapahtuneet taistelut uskotomia vastaan käsittää ristiretkiksi, esim. paavi Calixtus II:n 1122–26 Espanjan retki, joka aloitti yli kolmesataavuotisen *Reconquistan*, taistelun maan takaisin valtaamiseksi maureilta. Saksan rannikolla Elben alueella alkoivat 1108 taistelut ns. länsislaaveja eli vendejä vastaan ristiretkien muodossa. Erityisellä Bernhard Clairvauxin kehotuksesta julkaistulla paavi Eugenius III:n antamalla bullalla *Divina dispensatione* 13.4.1147 vendiläissodat saivat virallisten ristiretkien luonteen juuri samoihin aikoihin kun toinen yleinen ristiretki 1144–48 oli käynnissä Vähässä Aasiassa ja Palestiinassa. Bulla pyhitti jo alkuunsa Tanskan vuosikymmenisen ristiretkeilyn meren puolelta Pommerin rannikoille. Näitä yrityksiä saksalaiset avustivat etelästä ja maalta päin. Vuonna 1159 väitetään, että Roskilden piispa Absalon olisi julistanut pannaan jokaisen, joka ei lähtenyt Vendinmaan retkelle. Vasta 1169 vendiläisten pääpaikka Rügen Ankonan pakanatemppeleineen lopullisesti kukistui.⁶

Ruotsin kuningas Sverker, jolla oli mukanaan piispa käännystoimia varten, oli tietävästi suunnannut 1142 ledungretken Laatokalle jopa 60 laivalla. Koska piispa oli mukana, sitä voidaan asiallisesti ajatella myös ristiretkenä. Operaatio ei tosin erikoi-

semmin menestynyt vaikka jäi lajissaan muistiin.⁷ – Koska Suomea koskevassa *Gravis admodum* -bullassa 1171–72 kerrotaan, että ruotsalaiset aikaisemmin olivat autta- neet suomalaisia heitä ahdistavia pakanoi- ta vastaan, se lienee tapahtunut joskus vuosisadan puolivälissä. Vuonna 1164 Ruotsi kävi tietävästi jälleen ledung-retkellä Laatokalla, nyt 55 *snäckalla* eli viikinkilaival- la. Retki esitettiin paaville ansiona arkkhiippakunnan saamiseksi Upsalaan ja auttoikin siihen. Koska Vanhan Upsalan tuomiokirkko arkkhiippakuntaa varten on valmistunut juuri näihin aikoihin, ja toisaalta Vanhan Laatokan asukkaat rakensivat linnoitukseensa samoin kirkon kiitollisuudesta Jumalalle vuoden 1164 taisteluissa saamastaan menestyksestä, meillä on tallella komeat rakennustodisteet näistä toistuneista Laatokan retkistä reitin molemmista päistä.⁸

Norjasta on vanhastaan ajateltu, että valtakunta syntyi rannikkoa pohjoiseen kulkevan Pohjantien (*Norwegr*) varteen, mistä

1. Jarl Gallén ”Korstog”, *Skandinavisk Leksikon för Nordisk medeltid IXp*. 211.

2. Tore Nyberg ”Adam av Bremen och Florenslisten”, *Scandia* 1992, 157 kertoo Erik Ejegodin neuvotteluis- ta paavin kanssa 1100 ja arvelee listaa Lundin arkkhiippakunnan suunnitteluasiakirjaksi; Vrt. myös Arno Fellman (1938) *Voyage an Orient du Roi Erik Ejegod et sa mort a Paphos*, Helsinki.

3. Philip Dollinger (1965) *Die Hanse*, 20; Charles Joys (1962) *Vårt folks historie II*, 203–214 Sigund ja hänen veljensä Eysteinn.

4. Lars-Olof Larsson (1964) *Det medeltida Varend*, Lund, 19 ja 28; Mauno Jokipii ”Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja”, *Suomen Museo* 1989, 93.

5. Marion Tummler (1954) *Geschichte des Deutschen Ordens im Werden, Wachsen und Wirken*, Wien; Friedrich Benninghoven (1965) *Die Swertbrüder*.

6. Niels Lund (1996) *Lid, Leding och Landvaern*, Roskilde, luku ”Vendertog och korstog”, 225–244; Absalomista, 226–227; Ankonasta 1169 myös Aksel E. Christensen (1980) *Danmarks historie 1042–1241*.

7. FMU I n:o 15, 10 (käännös Novgorodin I kronikasta 1142); Jalmari Jaakkola (1958) *Suomen varhaiskeski- aika*, 82; Kauko Pirinen (1991), 39; Mauno Jokipii, *Suomen Museo* 1989, 90.

8. FMU I n:o 23 s. 12 (käännös Novgorodin I kronikasta). Jos ajatellaan Tanskan tapaan, että vain neljäsosa ledunglaivastosta oli vuosittain käytössä, se selittäisi Ruotsin noin 55–60 laivan käytön Laatokalla 1142 ja 1164. Anthoni (1955) 158. Hafströmin mukaan Ruotsin ledungiin kuului 280 alusta; pohdintaa kirkkojen asiasta Mauno Jokipii (2000) *Hämeen ristiretki*, alav. 5, 274, Vanhasta Laatokasta A. W. Kirpitsnikovin arkeologisen teoksen (1980) mukaan.

seikasta maa sai nimensäkin. Viime aikoina on alettu ajatella, että Ruotsin yhtenäisvaltakunta syntyi vastaavasti Idäntien (*Austerwegr*) kauppatien varteen, joka kulki pitkän Etelä-Ruotsin itärannikkoa poiketen Gotlannissa ja Birkassakin, edelleen Ahvenanmaan ja Suomen etelärannikon kautta Nevalle ja Laatokalle sekä lopuksi Novgorodin ja Kiovan kautta Bysanttiin. Ruotsin Laatokan retket ennen ns. ensimmäistä ristiretkä Suomeen ja sen jälkeen sekä monesti myöhemminkin osoittaisivat juuri heidän kaukotavoitteittensa tärkeyttä, mikä näkyi myöhemminkin mm. Nevan retkissä 1240 ja 1300 sekä 1348. Näyttää siis kyllin laajassa perspektiivissä siltä, että Suomen retkien lopullinen perustavoite oli kauempana idässä ja Suomen eri maakunnat niitä tehtäessä eräänlaisia välitavoitteita reitin varrella.⁹

Vanhimmissa suomalaisissa esityksissä ensimmäinen ristiretki sijoitettiin *Suomen Piispainkronikan* mukaan vuoteen 1150. Sitä epäiltiin tosin jo ennen, mutta kun Simo Heininen osoitti Piispainkronikan syntyneen vasta 1560-luvulla, se jäi kokonaan pois laskuista tässä kysymyksessä. Ajoitus 1157 perustui ruotsalaiseen ajatukseen, että se sopisi parhaiten Erik Pyhän poliittisiin vaiheisiin, jolloin hän oli jo koko maan kuningas, eikä hänellä tiedetä olleen muuta vireillä (Jarl Gallén). Ristiretken 700-vuotisjuhlaa vietettiinkin 1857.

Myöhäiskeskialjalta – 1400-luvulla laajenetausta Henrikin legendasta eli *Legenda novasta* (itse asiassa saarnasta) alkaen – suomalainen käsitys ensimmäisen ristiretken taustasta oli se, että legaatti Nikolaus Albanolainen toi Henrikin mukanaan Roomasta asti (kotimaansa Englannin sekä Norjan kautta) Ruotsiin 1153 ja vihki hänet Upsalan piispaksi. Henrik ehti toimia Upsalan piispana kaksi vuotta, minkä vuoksi Suomen retken ajoitusta meidän päivinämme muutettiin: Linköpingin kirkolliskokous 1153 + 2 vuotta = 1155; kristinuskon Suomeen tulon 800-vuotisjuhlaa vietettiin siis 1955.¹⁰ Lähdekritiikin koventuminen siirsi ajoituksen vuodeksi 1158, jolloin Erikin tiedetään olleen hallitsijana ainakin Länsi-Göötanmaalla!

Kardinaali Nikolaus Albanolaisen (eli Breakspearen), myöhemmän paavi Hadrianus IV:n Norjaan ja Ruotsiin tekemä legaatimatka, jolloin hän perusti Trondheimiin Norjan arkkihiippakunnan 1152 ja olisi perustanut Linköpingin kirkolliskokouksessa 1153 Ruotsiinkin samanlaisen, jos ruotsalaiset olisivat pystyneet sopimaan sen sijaintipaikasta, on jo runsaahkon lähdemateriaalinsa vuoksi vanhastaan herättänyt tutkijoiden huomiota. Aikaisemmin kardinaalin ansioihin lisättiin vielä norjalaisten – Orkneysaarten jaarlin Ragnvaldin ja Erling Skakken näihin aikoihin Pyhälle maalle tekemä ja kolme vuotta kestänyt ristiretki, josta Orkneyn saaga ja Norjan annaalit kertovat, ja jolle lähtö pitkään dateerattiin vuoteen 1153. Koska ristiretken ajoituksesta oli syntynyt erimielisyyttä, jolla oli selvästi merkitystä Nikolaus Albanolaisen kokonaisansioiden arvioinnille, tästä retkestä väitellyt norjalainen *Arne Odd-Johansen* (1945) teki ajoituksesta teokseensa 25 sivun lähdekriittisen erikoistutkielman. Osin uusin lähdelöydöin se päättyi siihen, että retkelle lähdettiin erään Pyhältä maalta palanneen norjalaisen päällikön aloitteesta jo 1151. Näin se putosi pois legaatinvälittömien ansioiden joukosta.¹¹

Näin ollen on todennäköistä, että Nikolaus-legaatin suoranaisesta vaikutuksesta Suomen ristiretkelle lähtöön, mistä meillä ennen on yleisesti puhuttu, on luovuttava. Sen sijaan yleisellä tasolla, esim. piispojen omien ledunglaivojen osallisuudesta ainakin ”oikeudenmukaisiin sotiin”, joihin ristiretket luonnollisesti laskettiin, säädettiin arvattavasti Norjan tapaan.

9. Per-Olof Sjöstrand ”Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprogram och den östra riksdelen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 1994, 530–573. Ajatus idäntiestä, 573; Per-Olof Sjöstrand (1996) *Hur Finland vanns för Sverige?*, Uppsala; samasta asiasta, 21–23 ja 79–87; Thomas Lindkvist ”När och hur blev Finland svensk?”, *Finsk tidskrift* 1992/10, 561–585.

10. Aarno Maliniemi (1942) *De sancto Henrico, episcopo et martyre II*, Helsinki; suomennos Ilmari Salomies (1944) *Suomen kirkon historia I*, 346–354.

11. Arne Odd-Johansen (1945), *Nikolaus Breakspears legasjon till Norden*, Excurs II, Om Orknyinga sagas kronologi for åren 1148–1158, 387–414.

Kokemäkeläiset hylkeenpyytäjät pelastuvat merihädästä pyhimyksen avulla. Nousiaisten kirkon sarkofagin kopio Suomen Kansallismuseossa. Kuva: Rauno Träskelin.

Piispa Henrikin koruarkussa Nousiaisissa – vaikka sen laatat ovat niin myöhäiseltä ajalta kuin 1420-luvulta – on ensimmäisestä ristirekkestä sikäli oikea kuva, että piispalla on oma ledunglaiva kuninkaan sotalaivastossa, kuten ristiretkillä Suomenlahden ja Laatokan piirissä yleisesti muutenkin oli, vaikka emme tässä ehdi enempää syventyä tähän yksityiskohtaan.

Suunnilleen kuvattuun ajankohtaan Ruotsin Erik IX Pyhän ja Henrik piispan Suomen retki (todennäköisesti 1155 tai 1158) siis kuuluu. Koska Euroopassa oli jo yli puoli vuosisataa eletty yleistä ristiretkiaikaa ja koska toisen yleisen ristiretken vuodet olivat vain muutaman vuoden takana ja varhaisista sovelluksista sekä Saksiin, Wendinmaalle että Smoolantiin oli olemassa todistettavia rinnakkaisiesimerkkejä saman miespolven ajalta, olisi uskomatonta, ettei Ruotsi olisi käyttänyt ristiretkiajattelua tämän Suomen retken tukemiseen. Osasihan Ruotsi – kuten kirjalliset lähteet osoittavat – moitteettomasti nämä tukikeinot vuonna 1164.¹² Vaikka Suomen, Hämeen ja Viipurin retkiä olisi tarpeeksi laajassa perspektiivissä ajateltava Laatokan kaukoreitin varmistukseksi, siis Ruotsin idänpolitiikkana, niillä oli toki myös kirkollinen puolensa.

Ajan yleisten ristiretkien tärkeimmällä aatteellisella taustahahmolla Berhard Clairvauxlaisella (k. 1153) oli suorat suhteet Ruotsiin. Yhteistyössä hänen kanssaan Ruotsin kuningas Sverker perusti kaksi Ruotsin ensimmäistä çistersiensiläisluostaria, Alvastran Itägöötanmaalle ja Nydalan Smoolantiin, molemmat Ranskan Clairvauxista saapuneiden munkkien varaan ja molemmat vuonna 1143. Alvastrasta tuli sittemmin Sverkerin suvun kuninkaiden hautapaikka. Alvastran çisteriensimunkeista otettiin myös Ruotsin ensimmäinen Upsalan arkkipiispa Stefan 1164.

Alvastran tytärluostarina syntyi Länsigöötanmaalle Varnhemlin luostari noin 1150. Erik Pyhän paikallinen vastarinta sai tosin sen ensimmäiset munkit muuttamaan välillä Tanskan Vitsköliin 1158, mutta pian Varnhem pääsi kuitenkin nimenomaan Erikin suvun suureen suosioon ja sen komeaan luostarikirkkoon on haudattu mm. kunin-

kaat Knut Erikinpoika, Erik Knutinpoika sekä heidän vertaisensa Birger jaarli. – Tällä tavalla Bernhard Clairvaux'n äänellä oli sekä välittäjiä että auktoriteettia 1140–1160-lukujen Ruotsissa. Olisi uskomatonta, ettei hänen tämän aikaista suurta harrastustaan, ristiretkeilyä, olisi täälläkin hyvin tunnettu ja käytetty tarvittaessa hyväksi.¹³

Erik Pyhä

Ensiksi on huomautettava yleisesti siitä, mitä Ruotsin lähdekriittisen historiankirjoituksen edistyminen 1910-luvulta alkaen on legendatutkimukselle merkinnyt. Kun painettujen lähdejulkaisujen edistyminen ja julkisten arkistojen järjestäminen oli 1800-luvulla tuonut koko ajan esille kaikenlaista uutta materiaalia lähetyspyhimyksistäkin, pyhimysten kirjallinen kuva tarkentui historiankirjoituksessa suuresti 1800-luvulla. Pyhimyksistä kombinoitiin legendojen, muiden liturgisten lähteiden, kronikoiden, annaalien ja saagojen perusteella jo varsin tarkkoja elämäkerrallisia esityksiä, vaikka siihen tarvittavat omat olettamukset olisi tekstissä rehellisesti ilmaistu. Tämä vuoden 1900 tienoilla lopullisen kukoistuksensa saavuttanut elämäkertakirjoittelu koki kuitenkin kovia, kun lähdekriittisen koulun kirjoittajat kuten Knut Stjerna, Lauritz Weibull ja Curt Weibull ryhtyivät ankaraan suursiivoukseen asiassa. He kielsivät kaiken reaalihistoriallisen lähdearvon erityisesti myöhemmin syntyneiltä legendoilta ja muilta uskonnollisilta teksteiltä, mutta myös Norjan ja Islannin saagoilta, joita oli näissä yhteyksissä paljon hyödynnetty. Tutkimus muuttui pääasiassa lähteiden kehityskuvaukseksi ja tyylihistoriaksi, jossa kyllä vertailuilla saavutettiin kiistattomia tieteellisiä edistysaskeleita ja hyviä uusia ajoituksia.

12. FMU I (1910) n:o 23, 12, Novgorodin kronikan teksti 1164 ja käännös; Jaakkola (1958), 105 kritisoi O. A. Forströmin ajatusta, että ne olisivat olleet Suomeen sijoitettuja ledung-laivoja; retki tehtiin paavia ajatellen (s. 109).

13. Bernhard Clairvauxlaisen (k. 1153) roolia Suomenkin ristiretkien aatteellisena taustahahmona on korostanut Jaakkola (1958), 83–85. Saksaan valittiin hänen aloitteestaan erityinen paavin ristiretkilegaatti, Havelbergin piispa Anselm.

Henkilöhistoria menetti pitkäksi aikaa mahdollisuutensa, kun muutamasta harvasta käteen jääneestä todistettavasta faktasta ei enää pystytty muodostamaan varhaisen toimijansa kunnollista kirjallista hahmoa. Näin kävi Erik Pyhänkin henkilökuva. – Viime vuosikymmeninä tällainen hyperkritiikki on löytänyt myös vastustajansa. Palaan siihen vielä.

Viime aikoina on Erikin pyhimyksen tulon varhaisimpana todisteena alettu pitää hänen poikansa kuningas Knut Erikinpojan Upsalassa 1185 lyömää rahaa, jossa on todennäköisesti P. Erikin kuva. Näin rahan tulkitsevat kaksi ruotsalaista numismaatikkoa, N. L. Rasmusson (*”Rex Upsalie”* 1952) ja R. Sjöberg (*Fornvännen* 1983 ja 1989). Erikillä on kruunu päässä, valtikkana liljavaltikkana ja toisessa kädessä kirkontornimainen ehtoollisleipäsäiliö (*ciborium*). Kuningaan takana ovat kirjaimet IVA tai VIA. Pitkään on selitetty (esim. B. Thordeman suurteoksessa *Erik den Helige* 1954), että liljavaltikkana symbolisoi puhtautta ja hurskautta. Koska valtikka oli myös ristiretkelijöiden symboli, rahan kuvahahmo voitaisiin tulkita ”uskon puolustajaksi – ristiretkelijäksi”. – Aihe voisi siis johtua Suomen ristiretkestä. Kirjaimet VIA on K. B. Westmanin mukaan (1954) tulkittava latinankieliseksi sanaksi ”tie”. *Via regialla* tarkoitetaan ”kuningaantietä” eli ”oikeudenmukaisuuden tietä”, henkisesti suoraa tietä, joka ei poikea oikealle eikä vasemmalle, vaan pitäytyy aina oikeudessa. Jo varhaisissa kuningasluetteloidessa Erikiä sanotaan lainsäätäjäksi ja myöhäiskeskiaikana Erik Pyhästä tulikin maineeltaan koko Ruotsin vanhojen ”oikeiden” lakien aikaansaaja. Sana *rex* on voitu jättää rahasta pois, koska kuninkuus näkyy kruunatusta päästä. Jo 800-luvun alussa frankkilainen apotti Smaragdus kirjoitti ”kuningaanpeilin” (= ohjekirjan) nimellä *Via regia*.¹⁴ Laillisuuden suora tie on selkeästi kuvattu myös Erik Pyhän kotikartanon, Längsigötanmaan Eriksbergin, roomalaisen kirkon 1100-luvun lopun seinämaalauksissa.¹⁵

Upsalan rahan 1185 kolmas symboli, kirkontornimainen ehtoollisleipäsäiliö (*ciborium*) saattaisi merkitä Vanhan Upsalan tuomiokirkon jyrkää keskustornia. Legendas-

Kruunatulla kuninkaalla on oikeassa kädessään liljavaltikkana ja vasemmassa kirkontorni sekä taustalla kirjoitus IVA. Liljavaltikkana tulkitaan ristiretkelijän symboliksi ja kirkontorni ehtoollisleipäsäiliöksi (ciborium), joka ehkä esittää Vanhan Upsalan tuomiokirkon keskustornia. Kirjaimet IVA tulkitaan tarkoittavan latinan sanaa VIA, tie, tässä via regia, oikeudenmukaisen kuninkaan suora tie. Raha on lyöty Upsalassa kuningas Knut Erikinpojan aikana noin 1185 ja kuvaa todennäköisesti hänen isäänsä Erik Pyhää. Kungliga Myntkabinettetets samlingar. Foto N. Lagergren, ATA.

sa Erikin nimittäin ajatellaan ennen Suomen retkeään 1158 rakennuttaneen valmiiksi tämän kirkon, josta 1164 tehtiin Ruotsin uuden arkkihiippakunnan pääkirkko.¹⁶

Vanhastaan kuningas Erikin esiintyminen pyhimyksenä ns. *Vallentunan seurakunnan kalenterissa* 1198 on katsottu osoittavan, että hänet jo silloin tunnustettiin pyhäksi koko Upsalan hiippakunnassa. Kunkin hiippakunnan liturgiahan oli tähän aikaan ko-

14. R. Sjöberg, ”Via regia incedens”, *Fornvännen* 1983, 252–260; aihepiirin perusteellisin esitys on saksalaisen O. Eberhardtin (1977) *Via Regia, der Fürstenspiegel Smaragds*, München. R. Sjöberg (1989) *Erik den helige, Sveriges rex iustus, Festskrift till Lars O. Lagerqvist*, Stockholm.

15. Viola Hernfjäll, ”Via Regia – Kungsgatan – Eriks-gatan”, *Fornvännen* 2000/1, 23–29.

16. Sjöberg (1983) 255.

konaisuus, vaikka eri hiippakuntien välillä oli normaalisti eroja sekä pyhimysten nimissä että palvonta-arvoissa.¹⁷

Koska ennen katsottiin, että Erik oli pyhimys viimeistään 1198, vanhimpien liturgisten tekstienkin on ajateltu syntyneen samalla vuosikymmenellä (Einar Carlsson 1938). Rahalöytö ja uusi tulkinta tekisi nyt mahdolliseksi ensimmäisen liturgiankin syntymisen jo 1185 tienoilla.

P. Erikin liturgiasta on olemassa tavattoman laaja kirjallisuus, johon tässä ei voida enempää syventyä. Mainittakoon kuitenkin, että Erikin liturgian normaalikäännös latinasta nykyruotsiksi on saatavissa Jarl Galénin ja Tryggve Lundénin julkaisussa (1960). Legenda on jumalanpalveluksessa jaettu kolmeen lektioon (lukukappaleeseen). Näistä 1. lukukappale sisältää Erikin nousun kuninkaaksi, Upsalan tuomiokirkon rakentamisen ja lainsäädäntötyön (s. 30–31), 2. lukukappale askeettisen elämäntavan ja Suomen ristiretken (s. 32–34) sekä 3. lukukappale kuoleman Upsalassa, jossa häntä poliittisten kilpailijoiden maahan sortamana ensin kidutettiin ja lopuksi lyötiin pää poikki. – Ruotsissa Erikin kuolinpäivän 18.5. lisäksi vietettiin hänen translaatiopäiväänsä Vanhasta Uuteen Upsalaan 24.1., Suomessa vain Erikin kuolinpäivää 18.5.¹⁸

Erik IX Pyhä tavataan todella myös historiallisista lähteistä. Ensinnäkin Länsi-Göötanmaan lain liitteenä säilynyt luotettavana pidetty kuningasluettelo mainitsee hänet Ruotsin kuninkaana.¹⁹ Toiseksi hänet mainitaan Tanskan Vitskölin luostariannaaleissa, kun munkit 1158 väliaikaisesti joutuivat siirtymään Varnhemista Tanskan puolelle Vitsköliin, josta heidät kuitenkin pian kutsuttiin takaisin.²⁰ Erikin katsotaan omistaneen Länsigöötanmaalla Eriksbergin kartanon, jonka romaanisessa kirkossa hänestä on ehkä vanhin kuvallinen esitys em. seinämaalauksena.²¹ Kolmanneksi Erik mainitaan 1220-luvulla laaditussa tanskalais-islantilaisessa *Knytlingasagassa*, joka kertoo, että

”Norjan kuningas Sverre sai vaimoksi Margaretan, Erik Sveankuningas Jedvardin pojan, sen Pyhän, tyttären. Erik (kuningas) makaa lippaassaan Ruotsissa, Upsalassa.

Margaret oli (siis) Knut (Erikinpoika) Sveankuninkaan sisar”.²²

Historian metodiopissa uskotaan tiedon reaalisuuteen, kun se tavataan kahdessa toisistaan riippumattomassa lähteessä. Tässä siis Erik-kuningas tavataan kolmessakin erilaisessa ja toisistaan riippumattomassa lähteessä – kuningasluettelossa, luostariannaaleissa ja *Knytlingasagassa* – ja sen lisäksi tulevat kaikki seuraavassa kuvattavat runsaat liturgiset lähteet ja legendat. Epäilemättä Erik siis on historiallinen henkilö legendoihin vetoamattakin.

Koko liturgisen aineiston hylkääminen historiantutkimuksen todisteena on jo monien em. läheisten ajoitusten takia selvästi kohtuutonta. Todettakoon edellisen todistetun nojalla kokoavasti, että Erikiä pyhimyksenä esittävä Upsalan raha vuodelta 1185 on ehkä vain 25–30 vuotta tapahtumasta, *Vallentunan pyhimyskalenteri* vuodelta 1198 noin 40 vuotta, Erikin ”arkkuun pano” vuoden 1220 tienoilla noin 60–65 vuotta, Suomessa joskus 1230-luvulla syntynyt *Henrikin surmavirsi* jossa Erik myös esiintyy noin 80 vuotta, paavin kirjeessä 1256 mainitut Erikin ihmeet noin 100 vuotta sekä translaation 1273 aikana jo lopullisesti valmis liturginen legenda (osin hyvin vanhoja 1100-luvun osia hyödyksi käytävä) noin 115–120 vuotta tapahtumista. Koska ristiretken mahdollisuus esiintyy monin vivahduksin näissä materiaaleissa tällaisella muistinvaraisen kulttuurin loistokaudella, jollainen varhaiskeskiaika todennäköisesti vielä yleisesti oli, ei ole aihetta torjua ajatusta, että suuret perusasiat on esitetty kansan mielessä säilyneen muistitiedon mukaisesti eikä temmattu tuulesta.

Uskottavuuttahan legendojen kirjoittajienkin on täytynyt tavoitella, vaikka kauden hurskaaseen suuntaan kuului tyyliin. Yleisessä tiedossa ollut ristiretken tekeminen, oli se sitten asiallisesti ollut millainen tahansa, on tietenkin vahvempi peruste pyhimyasemalle kuin kuolema murhaajan käden kautta, jota myös usein tarjotaan. Pyhä Olavi on tietysti hyvä rinnakkais-esimerkki siitä, kuinka kuoleman jälkeen ruumiin aiheuttamat ihmeet osoittivat vai-

najan pyhäksi. Mutta jos vertaa sitä ihmeiden todellista vyöryä, joka P. Olavin suhteen välittömästi tai pian tapahtui, P. Erikin muutamaa harvaan heti tapahtuneeseen ihmeeseen, huomaa nopeasti, ettei jälkimmäisen legendan tekijäkään liene pitänyt niitä sankarinsa pyhyiden pääperusteluna.

Ledung-laitos – ristiretkien tehoväline

Aikaisemmin ajateltiin, että Skandinavian *ledung*-niminen merisotalaitos oli hyvinkin vanha, jopa 500–600-luvulta polveutuva. Nytemmin se liitetään kuitenkin vasta tietynlaisen yhtenäisvaltion muodostumiseen eri suunnilla, jolloin hallitsija vapaaehtoisten viikinkiretkien sijasta pakotti sekä maansa ylhäiset että alhaiset osallistumaan valtion merisotalaitokseen eli ruotsiksi *ledungtiin* (tanskan *leding*, norjan *leidang*). Siten Tanskan *ledung* lasketaan nykyisin syntyneen ehkä vuoden 1050 tienoilla, Norjan *ledungin* saman vuosisadan lopulla ja Ruotsin todennäköisesti noin 1120-luvulla. Maakuntalakien yksityiskohtaiset määräykset eri maissa on yleensä kirjattu vasta paljon myöhemmin 1200-luvulla, mutta kun jo 1000-luvun riimukivissä tavataan asiaan liittyvä terminologia, ja yhtenäisvaltakunnat syntyivät sentään ennen maakuntalakeja, ajatellaan yhteensä näin.

Vastakohta syntyy, kun eräät ruotsalaiset tutkijat väittävät koko *ledungin* ylen varhain, jo 1200-luvun puolivälissä, siirtyneen pelkästään verolaitokseksi. (Laajimmin Thomas Lindqvist 1979.) Tällöin jää selittämättä esim. Tanskan ja Norjan lakeihin 1200-luvun alulla ja Uplannin lakiin 1290-luvulla otettujen konkreettiseen merisotalaitokseen selvästi viittaavien säännösten merkitys ja mieli, jota Gerhard Hafström väitöskirjassaan asiallisesti (1949) korostaa. Jos kyseessä olisi jo ollut pelkästään verolaitos, miksi tällaiset vanhanaikaiset mereen viittaavat lakisäännökset? Tanskasta on toisaalta selviä tietoja, että *ledungaluksista*, pitkistä laivoista (*snäcka*) siirryttiin raskaisiin *koggeihin* vasta 1316, jos kokonaan silloinkaan; vielä 1360 Tanskan kaupungit saattoivat näet niiden sijasta varustaa nopeita laivoja (*liburnos*).

Norjasta on tietoja, että kirkolliset viranomaiset yrittivät 1280 lopettaa tavan, että *ledunglaivojen* purjeita ja köysiä säilytettiin talvisin kirkkoissa. Kuningas asettui kuitenkin asetuksessa 1281 vanhan tavan puolelle. Norjan *ledung* oli siis silloin vielä voimissaan. Voionmaan mukaan laivakunnat varustivat laivoja Ruotsissa viimeisen keran 1429 ja Suomessa 1450. Väite Ruotsin *ledungin* lopusta laivastona jo 1200-luvun puolivälissä on ilmetysti liian aikainen.²³

Jos sen sijaan siirtyminen sotalaivastosta raskaisiin kauppalaivaston tapaisiin *koggeihin* tapahtui Suomessakin samalla tavalla kuin edistyneemmässä Tanskassa, voidaan Nevan (1240), Hämeen (1249), Viipurin (1293) ja Nevan retki (1300) helposti ja asiallisesti selittää tehdyn perinteiseltä *ledung-pohjalta*; vasta vuoden 1348 Manner Erikinpojan Nevanlinnan retki olisi ehkä – ainakin osittain – tehty jo suurilla *koggeilla*. Koska Ruotsissa ei ristiretkien aikaan ollut kyllin suuria kaupunkeja ja maalaisaluksia ei olisi saatu tarpeeksi kokoon – ei edes Gotlannista – voidaan kymmeneen arkeologisiin löytöihin ja lähdekritiikkiin no-

17. Jalmari Jaakkola (1922) *Pyhän Erikin pyhimystradition, kultin ja legendan synty*, 45–58; Toni Schmid (julk.) (1945) *Liber ecclesiae Vallentunenses*.

18. Jarl Gallén – Tryggve Lundén (1960) *Sakt Erik Konung*, Stockholm, Lundénin artikkeli ”Eriksmiraklerna” 51–54 sisältää käännökset ruotsiksi.

19. Sture Bolin (1953) ”Erik den Helige”, *Svensk biografisk lexikon* 14, 249; Sture Bolin ”Kungalängder”, *KLfNM IX 1964*, 509–510.

20. Bolin (1953) 249, Vitskölin luostariannaalit 1158.

21. Viola Hernfjäll ”Via Regia – Kungsvägen – Eriks-gatan”, *Fornvännen* 2000/1, 23–29.

22. Knytlingasagan maininta sekä norjalaisen Sverren saagan tieto noin 1120 ”arkkuunpanosta”. Jalmari Jaakkola (1922) 65–66.

23. Niels Lund (1996) *Lid, ledung och landevaern*, Roskilde, on laajin vertaileva tutkimus *ledung-laitoksen* Pohjoismaisesta ja Euroopan taustasta; Ruotsin ajoitus Erik Lönnroth ”Administration och samhälle i 1000-talets Sverige”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982/4, 19–20. Hundarereformi noin 1100, ”luultavasti sataluvun vaihteen jälkeen”; Norjan *ledungin* tilasto 1280–1281 Martin Blindheim (1983) *De gyldne skipsfloyer fra sen vikingetid*. Viking XLVI, 107; Thomas Lindqvist (1988) *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt*, *Opuscula Historica Upsaliensia* 1, kirjoittaa ”Kungens *ledung*: instrument för yttre tillägnelse eller intern exploatering”, 51–58. Hän sijoittaa ”sisäisen omimisen” eli verolaitoksen synnyn jo ”oikeiden folkungien” kapinoiden kukoistamisen aikaan (Sparsätra 1247, Herrevadsbro 1251, 62).

jautuen väittää ledunglaitoksen muuttuneen pelkäksi veroledungiksi vasta noin 1300-luvun alkuvuosikymmenillä. Vain näin ajatellen monipuoliset kirjallisetkaan lähteet eivät riitele keskenään eikä mahdottomia selityskonstruktioita muuten sitovasti todisteuille idän merisotaretkille tarvita.

Yhteensä on aihetta olettaa, että se talonpoikainen merisotajoukko, Ruotsin ledunglaivasto, jolla Erik-kuningas ilmeisesti ensimmäiselle ristiretkelle 1150-luvulla Suomeen tuli ja jätti piispa Henrikin tänne seurakuntia järjestämään – opillisestihan kristinusko ennestään tunnettiin – suoritti Suomessa nykyaikaisella termillä puhuen pääasiassa ja nimenomaan ”voimannäytön”, ei siis välttämättä mitään taisteluja. Tällainen rantakansalle havainnollinen esitys Ruotsin voimasta ja harrastuksesta merentakaisen suomalaisten asioihin antoi ilmeisesti Henrikille kirkollisiin järjestelyihin vahvaa poliittista selkänojaa, vaikka Ruotsin laivasto syksyllä kolmen kuukauden lainmukaisen toiminta-aikansa umpeutuessa palasikin kotiin. Oli nimittäin syytä uskoa, että ikävyyksien ilmaantuessa sotajoukko saattaisi seuraavana kesänä hyvinkin palata Suomeen.²⁴ Positiivinen liittosuhde Suomeen päin – kuten nykyisin ajatellaan ja Arvi Korhonen jo 1920-luvulla päätteli – oli vahva ”turvallisuuspoliittinen” tosiasia, jos toinenkin nykyaikainen termi havainnollistamisen vuoksi sallitaan, vaikka yleiset olot tietysti olivat peräti erilaiset kuin myöhemmin.

Ristiretken jälkimaine

Vanhimmassa Suomea koskevassa paavin bullassa *Gravis admodum* vuodelta 1171 (tai 1172) vain 14–17 vuotta ristiretken jälkeen kuvataan suomalaisten ja ruotsalaisten viimeaikaiset suhteet eräänlaisina liittosuhteina. Kun vihollinen suomalaisia (varsinaissuomalaisia) ahdistaa, he pyytävät apua Ruotsista ja lupaavat ottaa keskuuteensa myös kristinuskon saarnaajia. Kun rauha taas palaa, he kuitenkin halveksivat saarnaajia, jopa vainoavat heitä. Siksi paavi ehdottaa, että ruotsalaiset ottaisivat Suomesta haltuunsa linnoituksia, ettei tällainen epäkohta jatkuisi.²⁵

Jalmari Jaakkola korosti yli puoli vuosisataa sitten, että *Gravis admodum*, jota hän siis piti paavin bullana, osoitti samalla miten Suomella tähän aikaan oli jatkuva vastakohta itään päin.²⁶ Myöhemmät tutkimukset ovat pitkään omaksuneet tämän ajatuksen. Äskettäin (*Historisk tidskrift för Finland* 1994) Jukka Korpela syventyi kuitenkin uudelleen asiaan. Hän pitää asiakirjaa, joka on säilynyt vain kopiona, tavallisena paavin kirjeenä eikä juhlallisena bullana. Korpela katsoo Kiovan ruhtinaskunnan tähän aikaan yleensä melko länsiystävälliseksi ja venäläisiin tutkijoihin vedoten katsoo Kievin lännen suhteet keskimäärin hyviksi. Tämä näyttäytyy mm. Venäjän ruhtinaiden ennestään tunnetuissa runsaissa läntisissä avioliitoissa, jotka toivat mukanaan uskonnollistakin suvaitsevaisuutta.

Toisaalta tällaista kantaa vastaan voi sanoa, että aikaisemmin (esim. 1142 ja 1164 Laatokan retkien aikana) itä oli ollut paavin vastustaja. Siitä menneestä ajastahan vuosikymmenen takaa kirjeessä nimen omaan puhutaan.²⁷ Jos sovinto tuli A. Poppen (1982) mukaan vasta 1169, se ei suoraan koske käsiteltäviä varhempia kausia.

Miten sitten on käsiteltävä *Gravis admodum* -kirjeen kertomukset Suomen tilanteesta? Kirje kuuluu yhtenä osana Ruotsiin lähetettyihin ns. Tusculanumin kirjeisiin, jotka ovat saaneet nimensä siitä, että ne allekirjoitettiin paavi Aleksanteri III:n kesäasunnolla Tusculanumissa Rooman lähellä. Muut Upsalan uudelle arkipiispalle suunnatut kirjeet koskevat mm. lastenmurhia, ehtoollisen viettoa, liian läheisten sukulaisen avioliittojen kieltämistä, kirkon omaa tuomiovaltaa, kaikkien maksettavaa kymmenystä ja Viroon suunniteltua ristiretkelyä.²⁸ Korpela ehdottaa, että paavi kiitokseksi näissä keskeisissä kirkko-oikeudellisissa asioissa toivomistaan suostumuksista, jotka Ruotsissa saattoivat olla hankalasti hyväksytyjä uutuuksia, ehdotti Ruotsin valan vahvistamista Suomen suunnalla, mikä ei ollut siellä ainakaan vastenmielistä.²⁹ Ilmeisesti juuri näin oli.

Kun vuoden 1193 paavin kirjeen koko teksti ns. *Collectio Seguntinasta* vuonna 1955 löytyi, siinä kolmekymmentä vuotta

Ruotsia hallinnutta kuningas Knut Erikinpoikaa kiitettiin hänen omasta toiminnastaan idän lähetystyön hyväksi.³⁰ Vanhastaan tiedetään, että 1216 paavi antoi tämän pojalle kuningas Erik Knuutinpojalle oikeuden asettaa alueelle, ”jonka hänen edeltäjänsä (huom. kirjeen monikko eli Erik Pyhä ja Knut Erikinpoika) olivat temmanneet pakanoiden käsistä” (latinaksi *ipsumque regnum ac terram, que clare memoriae predecessores pagarorum manibus extorsaverunt*), yksi tai kaksi piispaa.³¹ Näin siis paavin kanslian mielestä – joka oli aikansa johtavia yleisarkistoja – Ruotsin nuori kuningas Erik Knuutinpoika saisi Suomessa toimia isänsä ja isoisänsä viitoittamilla jäljillä. Tämä paavinkirje osoittaa samalla milloin Suomi viimeistään on siirretty Tanskalta (Lundista) Ruotsin (Upsalan) vakinaiseen alaisuuteen.

Vaikka selostetut kolme paavien päätöstä (1171, 1193 ja 1216) itse kuuluvat rauhanomaisen kehityksen vaiheisiin, niiden lausunnot epäilemättä tukevat varsinkin yhtenä kokonaisuutena ja sarjana ajatusta Erikin suvun jäsenten aikoinaan Suomeen tekemistä ristiretkistä ja vahvistavat siten osaltaan edellä esitettyä käsitystä ensimmäisestä ristiretkestä.

Ankarimman lähdekritiikin miehet, kuten Ruotsissa Curt Weibull (1940), Sture Bolin (1951) ja Erik Lönnroth (1959), meillä Seppo Suvanto (1985) ovat legendojen ja liturgian kaavamaisuuksia etevästi ruotimalla yrittäneet väittää, ettei ensimmäistä ristiretkeä olisi tapahtunutkaan. He ovat kuitenkin saaneet jatkuvasti myös kritiikkiä, jossa painokkaasti huomautetaan, että on olemassa muitakin näkökantoja kuin liturgiset. K. B. Westmanin etevä huomio (jo 1915) oli, että Ruotsissa oli olemassa kaksi kirkollista puoluetta. Sverkerin kuningassuku kannatti yleiskirkollista suuntausta ja paavia, niin myös sitä tukevat tanskalaiset, kun taas Erikin suku oli kansallisen ja itsenäisen kirkon kannalla. Kuninkaaksi tultuaan Erik Pyhä joutui tässä asiassa tekemään kompromisseja, ehkä juuri Uplannin rahvaan vaatimien idän retkien onnistumiseksi. Tällä retkien tapahtumisen linjalla jatkoivat monet arvovaltaiset ruotsalaisetkin tutkijat, kuten Einar Carlsson (*Erikskultens uppkomst*

1938) medievalisti Sven Tunberg (*Fornvännens* 1941), arkeologi Otto Janse (*Fornvännens* 1954) sekä historioitsijat Adolf ja Herman Schüeck (1930-luvulla ja 1950-luvulla) sekä Alf Åberg (Ruotsin historian yleisesityksessä 1978). Meillä Jarl Gallénin (”Erik den helige”, *KlfNM IV*, 1959) ja Erik Anthonin (*Kring kärstågen* 1968, joka sanoo, että ”legendan måste ha byggd på vissa fakta” s. 170/25) arvovalta on pitänyt sen mukana uusimmissakin suomenruotsalaisissa yleisesityksissä (Lena Tönblom 1992). Per Olof Sjöstrand myöntää kyllä teoksessaan *Hur Finland vanns för Sverige* (Uppsala 1996, 22) ryöstöretken Suomeen, ei kuitenkaan *ristiretkeä*. Kauko Pirinen *Suomen uudessa kirkkohistoriassa* (1991, 42) sanoo myös, että ”Erikin retkestä kerrottiin jo hänen poikansa aikana, jolloin kultti alkoi. Silloin ei voitu kertoa mitä tahansa”.

Kun nyt on käyty läpi ne uudetkin löydöt, esimerkiksi vuoden 1185 raha ja paavin kiitokset Knut Erikinpojalle ristiretkestä Collectio Seguntinasta löydettyssä paavinkirjeessä vuodelta 1193, totean välitilinpäättöksenä, että faktojen sentään melkoisen kokonaismäärän tulkinta on paljon helpompi ja luontevampi olettamalla ensimmäinen ristiretki todellisuudeksi kuin yrittämällä kaataa sitä yksipuolisesti liturgialähteiden kaavamaisuuden väitteillä, vaikka ne ovatkin sinänsä tosia.

24. Ajatus esiintyy jo Erik Anthonilla (1968) 158.

25. Gravis admodum bulla 1171 (1172), *Finlands Medeltids Urkunder* (FMU) I n:o 24; analyysi Jalmari Jaakkola (1958), 116–128; suomennos Tommila – Niitemaa – Juva (1968), 88–89.

26. Jalmari Jaakkola (1958) *Suomen varhaiskeskiaika*, 121–128.

27. A. Poppe (1982) *Die Metropolitens und Fürsten der Kiever Rus*, München, 289–290. Korpela, 416 alav. 8) kertoo vain siitä hetkestä, ei vanhemmista erilaisista ajoista.

28. FMU I n:o 24 Gravis admodum, n:o 25–28 neljä muuta Tusculanumin kirjettä.

29. Korpela (1994), 426–428.

30. Vuoden 1193 paavinkirje, Nils Ahnlund *Svenska Dagbladet* 5.8.1954; Seppo Suvanto (1987), 156; W. Holtzmannin *La "Collectio Seguntinan"* mukaan aikakauskirjassa *Revue d'Histoire ecclesiastique* 50, 1955.

31. FMU I n:o 52. Innocentius III:n Cum regalis -bulla Lateraanista 4.4.1216, jossa Erik Knuutinpojan kruunaus vahvistetaan ja mainittu historiikki tavataan.

Piispa Henrikin toiminta

Alusta alkaen P. Erik ja P. Henrik esitetään säännöllisesti rinnakkain ja toistensa vakinaisena parina. Näin on jo vanhimmissa Erikin ruotsalaisissa legendoissa (alku 1100-luvun lopulta, valmiina noin 1250), sitten suomalaisena kansanrunona eläneessä Henrikin surmavirressä (ehkä 1230-luvulta), myös vanhimmassa taiteessa. Koska tällainen parittain niputus lähetyspyhimyksiä koskeissa kansainvälisissä legendoissa on hyvin harvinaista, se voidaan myös nähdä sellaisena yleiskaavasta poikkeavana erikoispiirteenä, joka tukee kummankin henkilön historiallista reaalisuutta.

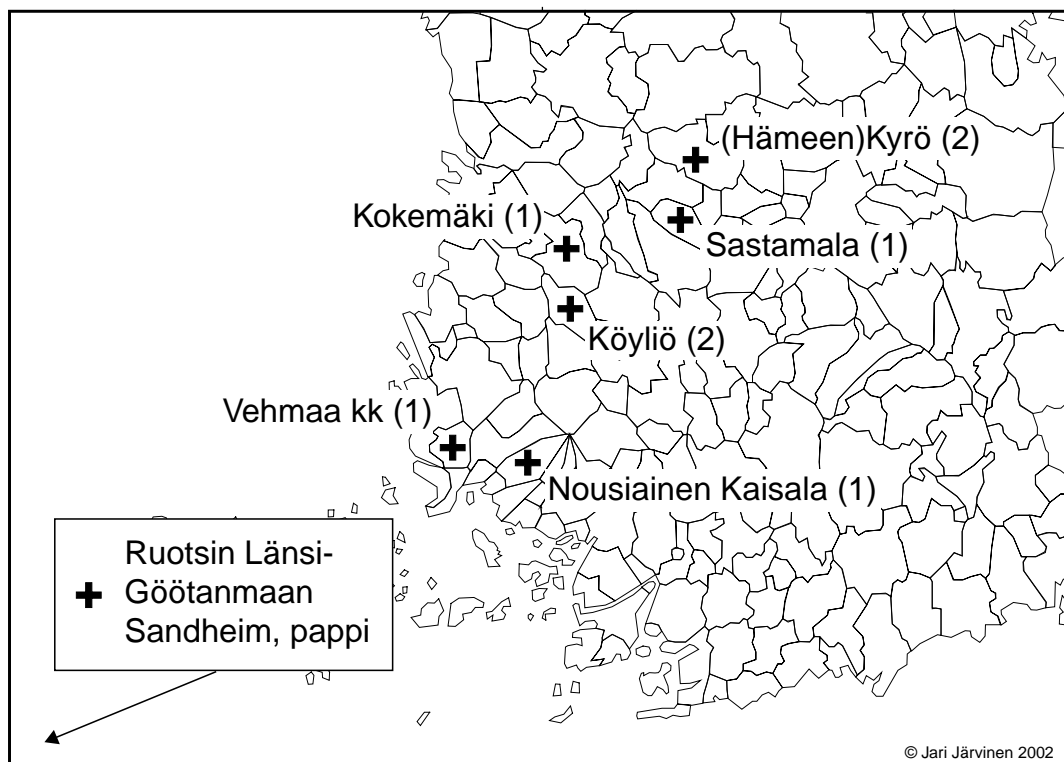
Piispa Henrikin toiminnasta Suomessa on molempien legendojen lisäksi niin massiivinen keskiajan liturgia- ja saarna-aines sekä myöhemmät 1600–1700-luvun perimätietolähteet, ettei Henrikin – vielä paljon vähemmän kuin Erikin – olemassaoloa historiallisena persoonana olekaan syytä epäillä. Kalevalamittainen *Piispa Henrikin Surmavirsi*, joka runsaiden 1600–1700-luvun muistiinpanojen jälkeen sai sijansa *Kantelettarissa*, on tehnyt hänet suomalaisille hyvin tutuksi. Martti Haavio jo havaitsi 1949, että ”virsi” on vanhempi kuin ehkä 1290-luvulla Turussa kirjoitettu *Henrikin legenda*. Nyttemmin Seppo Suvanto on dateerannut *Surmavirren* 1230-luvulle. Silloin nimittäin sen selostama köyliöläis-nousiaislainen perimätieto joutui punnintaan, kun Henrikin tärkein palvontapaikka siirtyi ensin piispanistuimen mukana Nousiaisista Turun Rantämäkeen ja vuoden 1300 translaatiossa edelleen nykyiseen Turun tuomiokirkkoon. Joka tapauksessa lähteistö käsittelee yleisesti ja johdonmukaisesti Erikiä ja Henrikiä toisistaan erottamattomana parina.

Mainitsen *Henrikin legendasta* vain sen verran, että sen ihmeluettelo sisältää yksitoista ihmettä. Ne paikoittuvat siten, että kuusi niistä on Satakunnasta (2 Hämeenkyröstä, 1 Karkusta, 1 Kokemäeltä, 2 Köyliöstä), kaksi Varsinais-Suomesta (1 Nousiaisista ja 1 Vehmaalta), yksi Ruotsista (Länsi-Göötanmaan Sandhemista) ja kaksi ei sijoitu tunnistettavasti. Surmavirren lukuisat paikat ovat kaikki Köyliöstä ja Nousiaisista. Lisäksi perimätieto puhuu Lallin surmapaikasta lä-

heisellä Kiukaisten Hiirijärvellä. Yhteensä nämä paikkakuntaluettelot näyttävät osoittavan sen, että Pohjoinen Varsinais-Suomi oli tällöin jo kristillistä pikkukirkkoaluetta, kun taas lähetyspiispa Henrik suuntasi toimintansa pohjoiseen eli Satakuntaan ja siitä edelleen Hämeeseen päin. Eräissä toisinoissa häntä sanotaankin ”Hämeen Henriksi”, ja *Surmavirren* alussa hän ehdottaa Erikille lähtöä Hämeeseen ”kivikirkot teettämähän”.

Henrik nousi kuten tunnettua keskiajan mittaan koko Suomen suojeluspyhimykseksi. Loppuvaiheessa hänellä oli jo oma pyhiinvaellusreitinkin, kuten kansainvälisillä suurilla pyhimyksillä. Se alkoi Kokemäen saarna-aitalta, jossa hän nukkui viimeisen yönsä (aitta, jossa on jäljellä 1400-luvun hirsiiä, on Suomen vanhin puurakennus). Seuraava etappi oli Köyliönjärven pikku saarassa oleva kappeli, jonka 1300-luvun perustus rahalöytöineen on säilynyt. Sinne Suomen roomalaiskatoliset joka kesä – Henrikinpäivänä 21.6. – taas nykyisin pyhiinvaeltavat. Nousiaisissa on hautakirkko, jonka rakentaminen aloitettiin 1300-luvun alussa. Siellä on Henrikin varsinainen hauta, kivosat ehkä 1360-luvulta, piispa Mauno Tavastin kustantamat vaskiset kansi- ja sivulaatat flanderilaista työtä 1420-luvulta. Lopuksi Turun tuomiokirkossa oli hänen alttarinsa ja ns. kallolaitteensa. Viimeksi mainittu on nykyisin deponoitu Turun tuomiokirkosta kansallismuseoon. Suomen ”Sant Henrikin tien” reitti vei näin nousevin portain Kokemäen saarna-aitasta Köyliön kappelille, Nousiaisten hautakirkolle ja Turun tuomiokirkolle. – Skandinaviassa vastaavat ”P. Olavin tiet” veivät kaikkialta, myös Ruotsista, Trondheimin tuomiokirkkoon. Ruotsissa vaellettiin Vadstenaan P. Birgitan ja P. Katarinan muistopaikoille. Englannin tunnetuin pyhiinvaellustie, josta Chaucher on sepittänyt runomuotoiset tarinansa, kulki maan eteläosan halki Lontoosta ”luo Canterburyn Pyhän marttyyriin” (Thomas Becketin, k. 1170). Ranskasta ja Espanjasta vaellettiin – ja vaelletaan edelleenkin – apostoli Jakobin haudalle Compostelaan.

Näin mekin kuuluimme 1400-luvulla kristillisen kulttuurimme puolesta täysivaltaisi-

Pyhän Henrikin legendan mainitsemien ihmeiden tapahtumapaikat; lisäksi kaksi ihmettä, jotka eivät paikoitu.

na jäsenenä silloiseen Eurooppaan. – Kuka väittikään, että me vasta äskettäin liityimme sinne?

Ruotsalaisasutus ja ristiretket

Curt Weibull yritti 1940 kunnioitettavan radikaaliin tapaan siirtää keskustelun Suomen liittymisestä Ruotsiin ”ensimmäisestä ristirekistä”, jonka suorittamiseen hän ei Erikin legendan lähdekritiikin vuoksi uskonut, ruotsalaisen asutuksen saapumiseen Suomen rannikoille suunnilleen samaan aikaan. Kun hän suoraan myönsi, että Suomi esihistoriallisen ajan lopussa oli kieleltään kokonaan suomalainen, hän teki miltei valankumouksen vanhaa suomenruotsalaista lingvistikoulua vastaan.³² He olivat nimittäin pari miespolvea etsineet täkäläisestä ruotsinkielestä ja erikoisesti paikannimistä aineksia, joilla Suomen ruotsinkielinen rannikkoväestö todistettaisiin maan alkuväes-

töksi ennen suomenkielisiä. Nytemmin tilanne kaikissa piireissä – sekä suomalaisien että ruotsalaisten tutkijoiden kesken – hahmotetaan Weibullin jo silloin tajuamalla lailla, siis siten, että ruotsalaiset ovat myöhäisiä muuttajia.

Tämä keskustelu on tuonut voimakkaasti esille Ahvenanmaan varhaiskeskiaikaisen asutushistorian, koska Ahvenanmaata pidetään yleensä ruotsalaisen asutuksen tärkeimpänä ”siltana” Suomeen. Teoriaa edusti meillä erityisesti jo Gunvor Kerkkonen väitöskirjassaan *Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden* (1945). Tukeutumalla aikansa parhaisiin auktoriteetteihin hän esitti, että rauhallinen uplantilaisasutus olisi 1000- ja 1100-luvulla tullut Ahvenanmaan kautta Suomeen Länsi-Uuttamaata myöten

32. Curt Weibull ”När och hur Finland blev svenskt”, *Scandia* 1940.

ja myös Viron saarille. Sen sijaan valtiollinen uudisasutus idemmäs (johon mm. Dal-kar-, Gestrike- ja Helsing-nimet kuuluivat) olisi 1200-luvun sotaista ristiretkikautta.³³

Arkeologit ja kielitieteilijät ovat viime vuosikymmeninä havainneet, että Ahvenanmaan asutuksessa tapahtui välillä (juuri noin vuosina 1000–1200) suuri autoituminen. Se päättyi Ruotsin valtiovallan asutustoimiin, jotka ulottuivat Suomen rannikolle asti. Ahvenanmaan väliaikaisen autoitusteorian isä lienee upsalalainen paikannimitutkija Lars Hellberg teoksella *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland* (1980). Häntä kannatti suomalainen arkeologi C. F. Meinander, erikoisesti artikkelissa ”Om svenskarnas inflyttning till Finland” (1983).³⁴

Paikannimissä, jotka Ruotsissa pystytään tyypeittäin ajoittamaan paljon tarkemmin kuin meillä, ei nimittäin Ahvenanmaalla tavattu todella vanhoja tyyppisiä. Arkeologisesti herätti huomiota, että Ahvenanmaalta puuttuivat mm. sen ajan päälliköiden suuret hautakummut (esim. Vanhan Upsalan tai Vendelin tapaan) sekä riimukivet, jotka 1000-luvun Uplannissa olivat niin yleisiä ja tyypillisiä. Kirkkotutkimus oli vanhastaan pitänyt eräitä Ahvenanmaan romaanisia kirkkoja ylen vanhoina, jopa 1100-luvulla syntyneinä, mutta Markus Hiekkasen uudet dendrologiset tutkimukset niiden seinistä otetuista puista näyttivät siellä niin kuin muuallakin suuresti nuorentavan niiden ikää.³⁵ Jos siis Ahvenanmaa ei ollut ensimmäisen ristiretken aikana kuin ehkä hyvin harvaan asuttu saarimaakunta, miten kävi ruotsalaisen Suomeen siirtyneen asutuksen ”siltateorian”?

Nyttemmin hyvin kerättyjen ja tutkittujen paikannimien nojalla päätellään, että Kustavin, Taivassalon, Merimaskun ja Rymättylän sekä Paraisten pohjoisosien varhainen asutus on ollut pääosin suomenkielistä. Suomen mantereeseen – erityisesti myöhemmän Vakka-Suomen – vahvoista rautakautisista asutuspitäjästä esim. Laitilan ja Kalannin seudulta on vähintäänkin nautittu ellei jo varhain asutettu näitä alueita. Suomenkieliset nimet ovat siellä usein säilyneet joko sinänsä (*laks* > lahti) tai ruot-

sinkielisiksi vääntyneinä (*sor* tai *sår* > saari, *mo* > maa, *lot* > luoto). Tämän vuoksi oletetaan, että myöhemmin sydänkeskijällä tässä pohjoissaaristossa on ollut rauhanomaisen yhteiselon vaihe, jolloin tämä nimitys on voinut siirtyä silloin jo lukuisemmille ruotsalaisille uudisasukkaille. Vanhojen valtakunnanruotsalaisten paikannimityyppien täysi puuttuminen estää kuitenkin tämän yhteyden dateeraamisen kovin vanhoihin eli pakanuuden aikoihin.³⁶

Agricolan ajatukseen, että *luotolaiset Kalannis*, eli nykyisen Uudenkaupungin saaristossa, joka on kokonaan suomenkielistä, olisivat olleet Suomen ensimmäiset kristityt nimen omaan siksi, että he olisivat olleet ruotsinkielisiä uudisasukkaita, ei enää suoranaisesti uskota. Agricola rinnastaa nimittäin heidät Uudenmaan ja Pohjanmaan ruotsalaisiin uudisasukkaisiin. Kun nyt edelliset lienee dateerattava pääosin 1200-luvulle ja jälkimmäiset pääosin 1300-luvun alulle, heitä ei voi käyttää todisteina 1150-luvun ruotsalaisasutuksesta Kalannin saaristossa. Usein on huomautettu esim. siitä, että vanhimman sikäläisen kristillisyyden todisteena pidetty pikkukirkko Putsaaren ulko-luodolla Uudenkaupungin edustalla ei matalla veden ääressä sijaiten voi olla näin vanha. Arkaainen rakennus kuuluu nähtävästi keskiaikaisten purjehtijoiden kappeleiden – myöhempien ns. uhrirkirkkojen – joukkoon, joista Ahvenanmaalta on useita kivistäkin rakennettuja 1300-luvun todisteita (esim. Lemböten Olavin kappeli tai Kökarin Kappalskata).³⁷

Voidaan siis väittää, ettei *Pohja-Suomen*, käyttäksimme keskiaikaista nimitystä pohjoisesta Varsinais-Suomesta, ruotsalaisasutus ole edes syntynyt vielä ensimmäiseen ristiretkeen mennessä, eikä näin ollen ole suuremmin vaikuttanut myöskään alueen alkavaan kristillistymiskehitykseen. – *Etelä-Suomen* saariston, ”Finska schären”, kuten nimi ruotsiksi kuului (saksaksi ”Finnische Scheeren”, Zieglerin kuuluisassa kartastossa 1532), läpi kulkeva suuri idäntie on sen sijaan jo varhain luonut reitilleen ensin muutamia kauppa- ja satamakeskuksia, mutta täälläkin enemmän asutusta vasta myöhemmin. Kolmen keskuksen Kökarin, Paraisten

Attun ja Hiittisten Kyrksundin useat kaivaukset toivat esille yllättävän vähän rautakautisia löytöjä, mikä osoittaa niidenkin paikkojen myöhäisyyttä. Tällä suunnalla 1100-luvun ruotsalaisasutus etelän ulkosaaristossa ja Kemiön seudulla on silti todennäköinen, mutta polveutunee pikemminkin 1100-luvun lopulta ja 1200-luvulta kuin ajalta ennen ensimmäistä ristiretkeä. Historioitsija Eljas Orrman – alan paras tutkija – ajoittaakin (1990) Turunmaan ulkosaariston ruotsalaisen uudisasutuksen nimenomaan 1100-luvun lopulle.³⁸

Ristiretkistä ja rannikkoasutuksesta keskusteltaessa on aihetta korostaa erästä selkeää historiallista analogiaa. Kaikilla kolmella Suomen ristiretkellä alueelle näyttää ensin syntyneen tietynlainen poliittis-sotilaallinen keskus, joka sen jälkeen turvasi ruotsalaisasutuksen syntymisen mantereen tiheän suomalaisasutuksen erä- ja kalastusretkiensä käyttämään Suomenlahden ulkosaaristoon ja myös itse rannikon harvasti asuttuihin ulimpiin osiin.

Aurajokilaakson suupuolen eräänlaisen paikallisen keskuksen voidaan arvella syntyneen Liedon Vanhalinnan kukkulalle, jossa jo 500-luvulta asti oli ollut rautakautinen varustus, mutta joka sitten hiljeni 800–1000 välillä. Uusi vaihe alkoi 1000-luvulla. ”Tämä syvälle keskiaikaan ulottuva viimeinen asutusvaihe merkitsee esinelöytöjen perusteella mäen vilkkainta aikaa”, sanoo sen kaivaja Jukka Luoto väitöskirjassaan (1984, 151). Löydöille ovat ominaisia saksalaiset rahat – jollaiset muilta linnoilta puuttuvat – ja varhaiskeskiaikaiset soljet, nuolenkärjet, hevosenkengännäulat ja kannukset. ”Tämän periodin kuluessa ensin Vanhalinnasta tulee Ruotsin kruunun tukipiste”, Luoto toteaa (s. 171). Arkeologi ei luonnollisestikaan muodosta historiallisia teorioita, mutta saattaisi siltä kannalta ajatella, että ehkä juuri Vanhalinnasta muodostui se ensimmäinen valtiollinen linnoitus, jonka ruotsalaiset *Gravis admodum bullan* (noin 1171) jälkeen vähitellen ottivat haltuunsa toisaalta Aurajokilaakson, toisaalta Varsinais-Suomen rannikonkin hallitsemiseksi. Maskun Stenbergaa saattaisi myös tukea sitä kirkollisena piispan omistamana varustuksena.³⁹ Näiden

vaikutusaika olisi 1100-luvun lopulta 1280-luvulle, jolloin Turun linnaa alettiin rakentaa. Näin myös Etelä-Suomen rannikkoa voitiin vasta tukikeskuksen synnyttyä ryhtyä varsinaisesti asuttamaan, kenties tosiaan jo Kemiöön ja Länsi-Uudellemaalle asti, jonne ahvenanmaalainen gård(s)-talonnimityyppi, ensi asutusvaiheen paras paikannimisymboli, ulottuu.⁴⁰

Hämeessä valtakeskus voisi olla nykyisen Hämeenlinnan harmaakivinen alaosa, kenties 1238 alkaen, mutta paljon todennäköisemmin vuosien 1249–50 tienoilta. Hämeenlinnan synnyttyä oli mahdollista asuttaa ruotsalaisilla Uudenmaan koko rannikko Kemiöstä Kymijoelle asti.

Karjalassa poliittiseksi keskuksiksi muodostui tietenkin Viipurin linna 1293 alkaen. Se teki mahdolliseksi Karjalan rannikon saariston asuttamisen ruotsalaisilla (Ragnar Rosénin mukaan erikoisesti vuosien 1311 ja 1336 välillä). Ruotsalaisasutusta muodostui Virolahdelta Viipurinlahdelle ja Pähkinäsaaren rauhan 1323 jälkeen Koivistolle asti, vaikka erikoisesti sen itäisin osa taas pian suomalaistui, kuten Yrjö Kaukiainen toteaa

33. Gunvor Kerkkonen (1945) *Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden*, 267–277; hän tukeutui mm. Gunnar Bolin (1933) *Stockholms uppkomst*, Paul Johansen (1933) *Die Estlandliste*, Juhani Rinne, P. Henrik (1932), Jöran Sahlgren (1925) *Nordiska Ortnam* ja Väinö Voionmaa (1916) *Ålands medeltid* (1916).

34. L. Hellberg (1980) *Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland*, Upsala, 45–48; C. F. Meinander, ”Om svenskarnas inflytningar till Finland”, *Historisk Tidskrift för Finland* 1983, 229–251.

35. Markus Hiekkänen (1994) *The Stone Churches of the medieval Diocese of Turku*, SMYA 101, Helsinki.

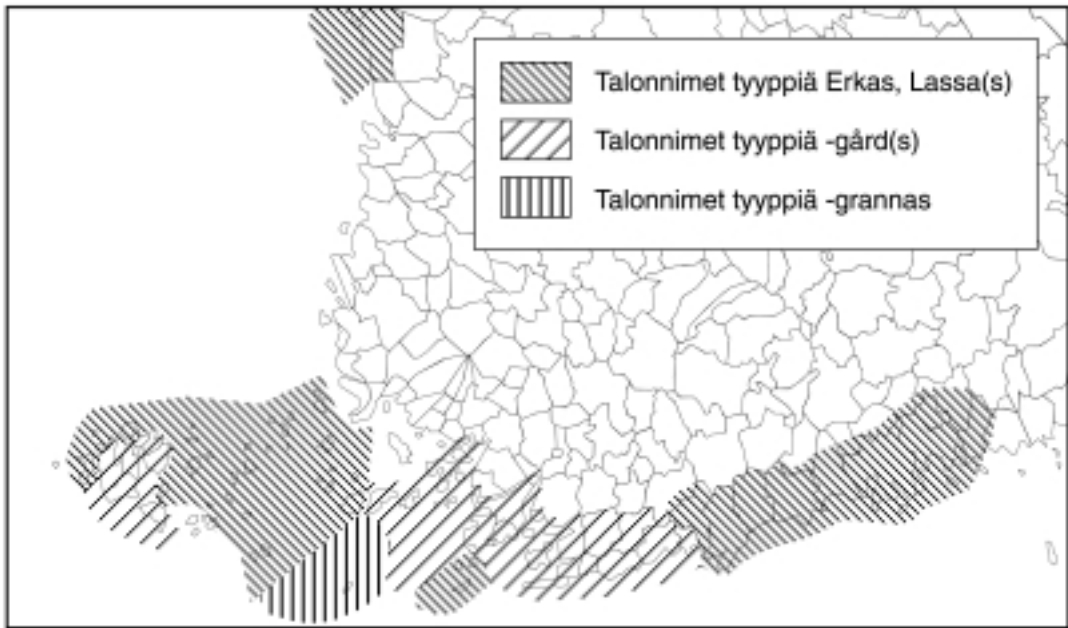
36. Kurt Zilliacus (1980) ”De svenska ortnamnen” (Turunmaan saaristossa”) teoksessa *Finska skären*, 364.

37. Unto Salo, ”Oliko Kalanti muinaismaakunta”, Laitila-teos ilmestyy vuoden 2003 aikana, 1–6, erityisesti alku.

38. Eljas Orrman (1990) ”Den svenska bebyggelsens historia”, mainitussa teoksessa *Finska skären*, 223.

39. Juhani Rinne (1914) *Suomen keskiaikaiset mäkilinnat I*, Juhani Rinne (1932), Pyhä Henrik. Maskun Stenbergaa, 73–93; Unto Salo ”Uudet tutkimukset Liedon Vanhallinnalla”, Suomen Museo 1958; Heikki Luoto (1984) *Liedon Vanhanlinnan mäkilinna*, SMYA 87, Helsinki, 151–164 ja s. 171; Knut Drake on kritisoinut Stenbergaa nuoremmaksi.

40. Kurt Zilliacus (1990) ”De svenska ortnamnen”, teoksessa *Finska skären*, kartta, 367; Eljas Orrman (1990), 224 myöntää gård(s)-tyyppiset talonnimet vanhimmiksi.

Ruotsinkielisten paikannimien vanhimpien paikannimityyppien levinneisyys Kurt Zilliacuksen mukaan. Vanhin tyyppi – gård(s) esiintyy Abvenanmaan mantereella, Turunmaan saaristossa Paraisiin ja Kemiöön asti sekä Länsi-Uudellamaalla noin Porkkalaan asti. Se dateerataan 1100-luvun lopulle ja 1200-luvun alulle. Toinen tyyppi Erkas, Lassa(s) esiintyy Abvenanmaan pohjoispuolella ja Turunmaan pohjoisessa saaristossa Iniössä, Houtskärissä ja Korppoossa, mutta myös Keski- ja Itä-Uudellamaalla, joissa sen lasketaan alkavan 1200-luvun lopulta sekä ruotsalaisella Pohjanmaalla (osin kartan ulkopuolellakin), jossa sen lasketaan alkavan 1300-luvun alusta. Välimuoto – grannas Etelä-Korppoosta Nauvoon ulkosaaristossa katsotaan uusimmaksi, noin 1300-luvun lopulta. Teoksesta "Finska skären" (1990) s. 367.

Virolahden ja Koiviston historioissa.⁴¹ Asutusprosessi oli siis kaikissa kolmessa tapauksessa täsmällisesti analoginen, ensin varma poliittis-sotilaallinen tukikohta alueelle, vasta sitten asutustoimet sen valtapiirissä idäntien aikanaan luoman pelon takia suhteellisen harvaan asutulla rannikkokaistalla. Koska valtakeskuksen synty edellytti sotilaallista retkeilyä sellaisen perustamiseksi, voi suorastaan katsoa, että "Etelä-Suomen" edellä kuvattu vanhin ruotsalaisasutus on

tietyllä tavalla paras todiste jonkin tyyppisen "ristiretken" tapahtumisesta sinne asutuskauden aluksi eli jolloinkin 1100-luvun puolivälissä. ■

41. Ragnar Rosén (1936) *Vebkalabden pitäjän historia I*, 37–, 40–41 kartta, yhteenveto, 64 päätyy aikaan 1293–1336, ehkä eniten 1311 hyökkäyksen jälkeen; myös Yrjö Kaukiainen *Koiviston merenkulun historia I* (1975) ja Yrjö Kaukiainen (1980) *Virolahden historia I*.